

मिथ्या कुरा

विज्ञानको उदयसँगै मिथकको आधारभूत अर्थ विस्थापित भयो । विज्ञानको प्रभाव बढ्दै जाँदा मिथकलाई सामान्य अर्थमा बुझन खोजियो । वा भनौं पश्चिमा दृष्टिकोणबाट मात्र हेरियो । व्यावहारिक ज्ञान पश्चिमा चिन्तनको अविभाज्य हिस्सा हो ।

भास्कर
गौतम

इतिहास

मा नव सम्यताको विकासक्रमले सत्यलाई पत्रपत्रमा उद्घाटित गरिरहेको इतिहास हामीसँग छ । समयसँगै नयाँनयाँ सत्य उद्घाटित हुन्छन् । भविष्यमा प्रमाणित हुन सक्ने सत्यबाट मानव समाज आज अनभिज्ञ हुन्छ । त्यसैले मानिस कल्पना गर्दछ । भविष्य उन्मुख भएर कथा रच्छ । यथार्थभन्दा टाढाको संसारबारे कल्पना गर्न मानिसले यथार्थको परिवेशभन्दा परका कथाहरू रच्छ । हिजो पनि त्यसै गरिएको थियो । तिनै कथाहरूलाई मिथ्या भनियो । तिनै कथाहरूले मिथक बनाए ।

मानिस मिथ्या निर्माण गर्ने प्राणी हो । मिथ्या बनाउन सबै कुरामा अर्थ बुझनपर्छ । मिथ्याको भेद बुझन पनि धेरै कुराको अर्थ केलाउनुपर्छ । त्यस्ता कुराहरूसमेत जुन पहिलोपटक श्रवण गर्दा बेकार जस्ता लाग्छन् । मानिसलाई थाहा भएसम्म बाँदरले सबै कुराको अर्थ खोज्दैन । एउटा बाँदरले आफ्नो आकृति अर्को बाँदरसँग किन मिल्यो भनेर चिन्ता गर्दैन । छिमेक टोलमा अर्को कुनै बाँदर भोकै अवस्थामा रहँदा चासो राख्दैन । त्यस्तो अवस्थालाई परिवर्तन गर्ने उपाएको खोजी पनि गर्दैन । बाँदरले आफ्नो जीवनलाई अर्को दृष्टिकोणबाट हेर्ने लेठो गर्दैन । मान्छे भने संसारबारे चिन्ता गर्दछ । कहिले निराश भएर, कहिले पुलकित मुद्रामा संसारलाई कसरी न्यायसंगत बनाउने भनेर सोची बस्छ ।

मानव सम्यताको प्रारम्भ कालदेखि नै मानिसले आफूलाई आफ्नो परिवेशमा मात्र सीमित गरेन । बृहत् संसारभित्र मानवको स्थान कहाँ हुन्छ भनेर कथा रच्न थाल्यो । मिथ्याको जन्मबेगर त्यस्ता कथाहरू सिर्जना हुँदैनथे । त्यसैले मिथ्याको प्रारम्भ ब्रह्माण्डको ज्ञान हासिल गर्नलाई भयो । जगत् र जीवनको भेद बुझनलाई भयो । मिथ्याको जगमा रचेका कथाहरूको उद्देश्य मानव जीवनलाई संसारबारे सोच्न प्रेरित गर्नु थियो । सबै किसिमको निराशा र उथलपुथलका बीच मानव जीवनलाई मूल्य प्रदान गर्नु थियो । विशिष्ट अर्थ दिनु थियो ।

मिथ्याको अर्को उद्देश्य मानवीय मस्तिष्कका त्यस्ता पत्रहरूलाई तर्गित गर्नु थियो जुन सामान्यतः निष्क्रिय रहन्थ्ये । मानव मस्तिष्कको एउटा विशेषता अरु जनावरहरूभन्दा भिन्न तरिकाले सोच्नु हो । कल्पना गर्नु हो । मानव मस्तिष्कमा नयाँनयाँ विचारहरू जन्मन्छन् । तर नयाँ विचार रहन्छ भनेर बोध गर्नु थियो । त्यसैले मिथकका अनेकाँ महत्त्व थियो ।

फरक, सत् असीमित ज्ञान थियो । जीवन र जगत्को सत्य थियो जसबारे मानव समाज सम्पूर्ण रूपमा आजको युगमा समेत अवगत छैन । सत् अनन्त थियो । आफूमा पूर्ण र चिरकालिक । सत्यको त्यो आयाम यथावत् छ । सत् असीमित, परम र अनादि भएकाले त्यसलाई निश्चित स्वरूप र आकार दिन मानव समाज असमर्थ रह्यो । शब्दहरूले सत्यलाई

कुरा भन्छ । मानवीय समाजमा खास किसिमको भाष्य स्थापित गर्न खोज्छ ।

मिथकका महत्त्वहरूका आधारमा नै मिथ्याका कथाहरूमा चिरस्थायी दर्शन छ भनिन्छ । विज्ञानको उदयभन्दा पहिला सबै मानवीय समाजमा मिथकले अनेक सांकेतिक आकृति, कर्मकाण्ड र सामाजिक रीतिरिवाजको भेद खोल्यो । मिथकले मानव समाजले भोग गरेका सबै कुरा, उसले

देखिरहेका सबै कुराको समानान्तर कल्पना परलोकमा समेत गरेका छन् ।

परलोकमा ती कुराहरू थप प्रभावशाली छन् । अधिक आकर्षक र बलशाली छन् । उन्नत पनि छन् । चिरस्थायी दर्शनको आधारमा भन्न सकिन्छ, भौतिक संसारमा उपलब्ध सबै वास्तविकता मिथकमा सिर्जना गरिएको संसारमा

उपलब्ध मूल स्वरूपको कमसल प्रतिविम्ब मात्र हो । मूल आकृतिको अपूर्ण छायाँ मात्र हो । मानवीय कल्पनाले रचेको मिथकमार्फत एक वा

अर्को तवरमा दैविक खेलमा समेत भएर मात्र मानिसले मानव जीवनको

पूर्ण आनन्द लिन सक्छ भनियो । जीवनको सम्भाव्यलाई पूर्णता दिन सक्छ भनियो । त्यसैले मिथकले त्यस्ता आकृति र स्वरूप ग्रहण गरे जुन मानवीय

वास्तविकताभन्दा धेरै टाढा थिएन । त्यसरी रचना गरिएका आकृति कि त सांकेतिक थिए कि सरल । दुवै अवस्थामा मानिसले सहज अनुभूत गर्न सक्ने

निमित

मिथकको पाँच किसिमको महत्त्वलाई प्राथमिकता दिने गरिन्छ ।

मानव समाजमा मिथकको पाँच किसिमको महत्त्वलाई प्राथमिकता दिने

प्रकृतिमा अवस्थित हिमाल, नदी, समुद्र, आँधी, गुफा, जंगलभन्दा फरक थिएन । अन्य मानवीय भावना पनि परलोकमा प्रचुर थियो । माया, ओध, काम आदि जसले नरनारीलाई क्षणिक कालका लागि अर्को अवस्थामा पुयाउँछ । परलोक पनि त्यस्ता भावनाबाट मुक्त थिएन । मिथक विज्ञान पूर्वको मानवीय समाजमा कल्पनाको सारांश थियो ।

मानवीय जीवनका जटिलातालाई विशिष्ट रूपमा जुधन मिथकले सहयोग गर्थे । सम्पूर्ण जगत्का आफ्नो ठाउँ ठम्याउन मिथकले सधाउँथ्यो । मानवलाई जगत्को सुष्टिकारे जान्न मन छ । आफ्नो उत्पत्तिकारे थाहा पाउन मन छ । तर इतिहासको गर्तमा हाप्रा पुर्खाका उत्पत्ति हराएको छ । हापीले हाप्रा पुर्खाकारे केवल मिथक रचेका छाँ । प्रत्येकपटक एउटा नयाँ पुरातात्त्विक खाजले हामीले कथेको कुनै मिथकको उपादेयता सकिन्छ । त्यसैले मिथकहरू कतिपय अवस्थामा ऐतिहासिक छैन । त्यसो त हाप्रो इतिहाससम्बन्धी ज्ञानलाई समेत कुनै नयाँ ऐतिहासिक खोजले विस्थापित गर्दछ । जसरी सीमित ऐतिहासिक ज्ञानको आधारमा वा कतिपय अवस्थामा वर्तमान स्वार्थको आधारमा हामी इतिहासको चर्चा गर्दै, त्यसरी नै मिथकले पनि आफ्नो सीमा रचेका छन् । यद्यपि लामो समयसम्म मिथकको सहारामा

विशेषता अरू जनावरहरूभन्दा भिन्न तरिकाले सोचु हो। कल्पना गर्नु हो। मानव मस्तिष्कमा नयाँनयाँ विचारहरू जन्मन्छन्। तर नयाँ विचार र कल्पना किन आउँछन्, त्यसबारे आधुनिक विज्ञानले समेत युक्तिसंगत उत्तर दिन सकेको छैन। हामी त्यस्तो कुरा पनि कल्पना गर्छौं, जुन वर्तमान होइन। इतिहास मात्र पनि होइन। जुन हाम्रो यथार्थ मात्र समेत होइन। हाम्रो वरिपरि छैन। कतिपय अवस्थामा तो कल्पनाहरू मानसपटलमा आउँदा त्यसको वस्तुगत उपस्थिति थिएन। कल्पनाका तिनै पत्रहरूले धर्मको निर्माण गरे। मिथ्याहरू रचिएन्। ती मिथकहरूलाई मानवीय जीवनको अविभाज्य हिस्सा बनाइयो।

त्यसैले मिथकको ध्येय भौतिक लोक छाडेर त्यस्तो संसारमा जानु थिएन, जसलाई मानवीय कल्पनाले रचेको थियो। त्यस्तो संसार, जसलाई मावन समाजले देखेको थिएन। मानिसले यथार्थभन्दा परको आफूले नदेखेको संसारका कथाहरू रचे। तो कथाहरूलाई आफ्नो संसारमा लिएर आए। मानिसको उद्देश्य आफूले नदेखेको संसारका कथाहरू रचेर भौतिक संसार थप बस्नयोग्य बनाउनु, न्यायसंगत बनाउनु थियो। मिथक तिनै मानवीय आकांक्षाले रचेका कथाहरूको उपज थियो जसमार्फत भौतिक संसारमा नयाँनयाँ उपायको खोज गर्नु थियो। मिथ्याहरू नौलो कल्पनाका माध्यम थिए।

नेपाली भाषामा मिथ्यालाई असत्य वा भुटो बोल्ने अर्थमा बुझिन्छ। त्यसैले मिथ्या जानलाई भ्रमपूर्ण ज्ञान भनिन्छ। मिथकहरूलाई भ्रमपूर्ण संसारका प्रतीक मानिन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोशले मिथ्यामा विश्वास गर्नु भनेको असत्यलाई स्वीकार्नु हो भन्छ। भ्रममा बाच्नु हो ठान्छ। आखिर भ्रमपूर्ण संसारमा को नै पो बाँच्न चाहन्छ र! सबै सत्यमा विश्वास गर्छन्। सत्यलाई अङ्गालन चाहन्छन्। त्यसैले मानवीय समाजको विविधतासँग सत्यका आआफ्नै किसिम छन्।

एकथरीका लागि ज्ञान सत्य हो। अर्काथरीका लागि ध्यान सत्य हो। कसैलाई अन्तस्करणदेखि आएको आवाज सत्य हो। कसैलाई अन्तस्करणलाई चुनौती दिने यथार्थ सत्य हो। विज्ञानको भाषामा मानव समाजले प्रमाणित गर्न सक्ने ज्ञान वैज्ञानिक सत्य हो। अनुभवजन्य ज्ञान युक्तिसंगत सत्य हो। जन्मजात प्रकृतिसँगै हासिल गरेको ज्ञान सहज प्रकृत सत्य हो। यसको अर्थ मानव मस्तिष्कले कुनै कुरा प्रमाणित गर्न नसक्ने बित्तिकै त्यो असत्य भइहाल्दैन। मस्तिष्कको सीमाले गर्दा सत्यका किसिम रचिएका हुन्।

नेपाली भाषामा जस्तो संस्कृत साहित्यमा मिथ्याको अर्थ भ्रमपूर्ण ज्ञान हुँदैन। वैदिक कालमा मिथकलाई मिथ्या भनिन्थ्यो। ऋषिहरूले मिथ्यालाई सत्त्वाट अलग राखेका थिए। सत् त्यस्तो सत्यलाई भनियो जसको तत्त्व कुनै सन्दर्भसँग जोडिएर आएन। अर्को वस्तुमा आर्थित रहेन। सत् को सत्य परम मुक्तिमा निहित थियो। तर मिथ्यामा निहित सत्य वा भनाँ मिथ्याको सारतत्त्व कुनै सन्दर्भसँग जोडिएर मात्र खुल्थ्यो। मिथ्या परम सत्य वा मुक्तिको आधार थिएन। मानवीय जीवनका अप्तेरा, विकृति, अज्ञानता, खण्डित यथार्थ र कल्पनाशीलता मिथ्याका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्थे। त्यसैले मिथ्या मानवीय वास्तविकताका विकृत स्वरूप थियो। सीमित ज्ञानको सारथि थियो। यथार्थ तोडमोड गरिएको ज्ञान थियो। मिथ्याभन्दा

मानव समाजमा मिथकको पाँच किसिमको महत्वलाई प्राथमिकता दिने गरिन्छ। पहिलो, मिथकको जन्म मूलतः मानवीय समाजको विनाश र अन्त्यसँग जोडिएको छ। मिथकद्वारा मानव समाजले अर्को लोकको रचना गर्यो। तर अर्को लोकमा जानका लागि मानव जातिले परलोकको कल्पना गरेको थिएन। यही लोकमा सबै सुख भोग्न चाहेकाले अर्को लोकलाई आधार बनाएको थियो। आफ्नो परिवेश, पृथ्वी र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई जोगाउने उपायका रूपमा अर्को लोक खडा गरिएको थियो। मिथकमार्फत मानिसले विजय र पराजयका धेरै कथा रचे। सत्य र असत्यमा भाष्य निर्माण गरे। मानव जीवन जय-पराजयको चक्रमा अघि बढिरहन्छ भनेर अर्थातुन त्यसो गरियो।

दोस्रो, धेरै मिथकहरूले सत्त्वालाई सत्तासँग जोडेर व्याख्या गरे। मिथकहरू कर्मकाण्डसँग छुट्याउन गाहो भयो। विज्ञानको प्रभाव बढाउँदै जाँदा मिथकलाई सामान्य अर्थमा बुझन खोजियो। वा भनाँ पश्चिमा दृष्टिकोणबाट मात्र हेरियो। व्यावहारिक ज्ञान पश्चिमा चिन्तनको अभिभाज्य हिस्सा हो। वैज्ञानिक आकांक्षामा सबै व्यावहारिक ज्ञान प्रभावकारी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता हावी भयो। अर्को शब्दमा भन्दा प्रयोगजनवादको वर्चश्य कायम भयो। प्रत्येक नयाँ विचार वस्तुगत हुनुपर्ने, प्रमाणित गरिनुपर्ने ठानियो। प्रत्येक नयाँ अविष्कारले मानवीय समाजको भौतिक संसारलाई पुनः मान्यता दिइरहनुपर्ने मानक स्थापित गरियो। ग्रिक मान्यताको मिथोस् यस्तो थिएन। तर ग्रिक मान्यताको लोगोस जस्तै वस्तुगत ज्ञान नै वैज्ञानिक ज्ञान भयो। व्यावहारिक ज्ञान नै कल्पनाको आधार भयो। यस्तो व्यावहारिक वैज्ञानिकताले निरन्तर रूपमा भविष्यको कल्पना गरिरहे पनि नियमित रूपमा हाम्रो परिवेशलाई, मानवीय वातावरणलाई नियन्त्रणमा लिइरह्यो। कुनै नयाँ अविष्कार गर्नसमेत आएको छ जहाँ मानवीय पुर्खाले नगरेको कार्य उसको सन्ततीले गरेको छ। त्यसैले मानवीय समाजमा पहिला नगरेको केही अद्भुत कार्य गर्ने सम्भावना जहिले पनि रहन्छ। मिथकले मानवीय अज्ञानताबारे बोल्छ। हामीले कल्पना गरेको तर हामीलाई ज्ञात नभएको कुराबारे मिथक रचिएकाले प्रारम्भमा त्यसबारे हामीसँग शब्द नहुन सक्छ। त्यसैले मिथकमा मानवीय अज्ञानता भल्कुन्छ। मानवीय समाजमा विद्यमान बृहत् मौनताबारे समेत ती मिथकले धेरै कुरा भनिरहेछन्।

चौथो, मिथ्या कथा भन्नका लागि मात्र मिथक रचिएका होइनन्। मानिसले आफूसँग, अन्य मानव समुदायसँग कसरी व्यवहार गर्नु पर्छबारे मिथकमार्फत धेरै कथा रचिएका छन्। त्यसैले मिथकको उद्देश्य मानव समाजलाई अर्थपूर्ण मानवीय जीवनतर्फ ढोयाउनु थियो। भौतिक मात्र नभएर आध्यात्मिक जीवनलाई समेत अर्थ दिनु थियो। मूलतः यही लोकमा। त्यसैले मिथकले परलोकको कथा रचेर इहलोकलाई अर्थपूर्ण बनाउन चाह्यो।

पाँचौं, मिथकले हामीले नथापाएको अर्को संसारको कथा सुनाइरहेका हुन्छन्। भट्ट सुन्दा मिथ्याका कुरा। तर ती कथाहरू यसरी रचिएका छन् कि हाम्रो अनुभवसँग मेल खाने प्रसंगहरू छन्। हाम्रो संसारसँग मिल्दाजुल्दा कुराहरू छन्। त्यस्ता सन्दर्भहरूले हामीलाई मानव जीवनको परिवेशबारे बोध गराउँछ। जीवनको अवस्थाबारे नयाँ अर्थ दिन्छ। कतिपय अवस्थामा मिथकले इश्वरको रचना गर्छ। रक्षसको पनि गर्छ। तिनीहरूका संवाद, वादविवाद र संग्राममार्फत मानवीय जीवनको नित्य वास्तविकताबारे धेरै

वास्तविकताभन्दा धेरै टाढा थिएनन्। त्यसरी रचना गरिएका आकृति कि तसांकेतिक थिए कि सरल। दुवै अवस्थामा मानिसले सहज अनुभूत गर्न सक्ने किसिमका। मिथकमा देवदेवीहरूले कस्तो व्यवहार गर्छन् भनियो। मिथ्या कथाहरूलाई मनोरञ्जनात्मक बनाउन त्यसो गरिएको थिएन। मानिसका चरम उत्सुकताको परिपूर्तिका लागि मात्र पनि थिएन। देवीदेवताका कथा यसकारण रचिएका थिए ताकि मानिसहरू ती शक्तिशाली पात्रको नकल गर्नु। आफैमा दैविक अनुभूत अनुभव गर्ने चेष्टा गर्नु। आजको भाषामा भन्दा आफ्नो रोडमोडल निर्माण गर्ने क्रममा देवीदेवता सिर्जना गरियो ताकि आफ्नो व्यवहारमा समेत उनीहरूमा जस्तो शील हासिल होस्। मानव जीवन जय-पराजयको चक्रमा अघि बढिरहन्छ भनेर अर्थातुन त्यसो गरियो।

तेस्रो, धेरै शक्तिशाली मिथकहरू कालजयी छन्। त्यसैले मानवीय सीमालाई भल्काउँछ। मानव जीवनलाई आफ्नो तत्कालको अनुभवभन्दा बृहत् तवरमा सोच्न बाध्य बनाउँछ। मावन सम्भवतामा त्यस्तो धेरै अवस्था आएको छ जहाँ मानवीय पुर्खाले नगरेको कार्य उसको सन्ततीले गरेको छ। त्यसैले मानवीय समाजमा पहिला नगरेको केही अद्भुत कार्य गर्ने सम्भावना जहिले पनि रहन्छ। मिथकले मानवीय समाजको अर्थित अतिरिक्त मूल्यमा आश्रित छैन। अहिलेको समाज प्रविधिको पुनरावृत्तिमा निर्माण भएको छ। स्रोतको व्यापक परिचालन गर्न प्रविधिले आफूलाई रूपान्तरित गर्दै निरन्तर पुँजी निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ। त्यसरी विस्तार गरिएन भने नयाँ अर्थतन्त्रको जग खसिक्न्छ। यस्तो आधुनिक समाजले मानवीय सम्भवतामा परम्परागत संस्कृतिमाथि निरन्तर प्रहार गरिरहेको हुन्छ। आजको स्थितिमा नयाँ विचार निरन्तर प्रयोजनवादी हुनैपर्छ। तर प्रत्येक नयाँ स्वअस्तित्व थिएन। दर्शनको भाषामा मानिसको जीवनभन्दा बाहिर इश्वरको जीवनको कुनै स्वअस्तित्व थिएन। आधुनिक अर्थमा धर्मशास्त्रलाई जसरी बुझिन्छ मिथक त्यसबारे थिएन। मिथक मूलतः मानवीय अनुभवबारे, जीवनलाई अर्थपूर्ण बनाउनेबारे थियो। जसरी मानिस प्रकृति र अन्य प्राणीसँग अनन्य प्रकारले जोडिएको छ, त्यसरी नै इश्वरसँग पनि जोडिएको छ भनियो। देवदेवीलाई प्रकृतिको मानियो। मानिस पनि प्रकृतिकै हिस्सा थियो। प्रकृति र त्यससँग गाँसिएको जगत् एउटै थितिमा बाँधिएको थियो।

मानिसले मिथकद्वारा सिर्जना गरेको इश्वर मानवीय जीवनका अभिन्न हिस्सा थिए। देवता र राक्षसमा समेत मानवमा पाइने सम्पूर्ण भाव थिए। उनीहरूका पनि सन्तान र बालबच्चा थिए। उनीहरू उस्तै तत्त्वले बनेका थिए। राक्षसको मृत्यु हुन्थ्यो। देवताले आफ्नो प्रयोजन सकिएपछि अर्को रूप धारण गर्थे। देवता र मानिसबीच लामो समयसम्म सत्वको अस्तित्वलाई लिएर खाडल थिएन। दुवै कथाका पात्र थिए। दुवै प्रकृतिका हिस्सा थिए। कतिपय अवस्थामा मानिसले भगवान्को चर्चा गरिरहेहाँ आफ्नो नित्य कार्यको चर्चा गरिरहेका हुन्थे। इश्वरको उपस्थिति उनीहरूका लागि

वर्तमान स्वार्थको आधारमा हामी इतिहासको चर्चा गर्छौं, त्यसरी नै मिथकले पनि आफ्नो सीमा रचेका छन्। यद्यपि लामो समयसम्म मिथककै सहारमा हामीले म